

է Գորդիանոս Գ-ի կենսագիր Նուլիոս Կապիտոլինոսը, «պարսկական պատերազմն» արդեն սկսվել էր Գորդիանոսի և Պոմպեյանոսի կոնսուլության տարում, այսինքն՝ 241 թվականին⁶⁸:

Դեպի արևելք գնացող հռոմեական բանակի գլուխ կանգնեց պրետորիաների պրեֆեկտ (արքունի գվարդիայի ղեկավար) Տիմեսթեոսը՝ պատանի կայսեր աները: Սիզրնական շրջանում հռոմեական զորքերի արշավանքը դեպի Արևելք նմանվում էր հաղթական երթի: Հռոմեական զորքերը մտան Միջագետք, վերագրավեցին հառանը, Ռաշ-Այնը և Մծրինը, վերականգնվեց Օսրոնեի թագավոր Արգար ԺԱ-ի (242—244) թագավորական իշխանությունը⁶⁹, թվում էր, թե նվազեց Իրանի կողմից Հայաստանին սպառնացող վտանգը: Այնուհետև կայսրը պատրաստվեց արշավել հարավ-արևելք, դեպի Տիզրոն⁷⁰: Սակայն պատանի կայսրին վիճակված չէր հասնել մինչև Սասանյանների մայրաքաղաքը:

**ՄԵՍԻԽԵՍԻ ՃԱԿՍԱՄԱՐՏԸ ԵՎ «ԱՄԵՆԱՄՈՒՔԱՐԵՐ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ»:
ՇԱՊՈՒՂ Ա-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆՐԸ ՀԱՅ-ՔՈՒՇԱՆԱԿԱՆ ԿՈՍԱԻՑԻԱՅԻ ԳԵՄ**

243 թ. վերջերին, երբ հռոմեական բանակը Ռաշ-Այնի հաղթանակից հետո⁷¹, հարուր գետի ընթացքով մոտեցավ Եփրատին և շարժվեց դեպի Սասանյանների մայրաքաղաք Սելևկիա՝ Տիզրոն, մահացավ հռոմեական զորքի իրական առաջնորդ Տիմեսթեոսը: Պրետորիաների պրեֆեկտի պաշտոնը հանձնվեց Փիլիպպոս Արարին: Վերջինս այն օգտագործեց, որպեսզի դառնա կայսր:

Հմուտ և խորամանկ ռազմագետ Շապուհը ծուղակի մեջ գցեց թշնամուն: Հռոմեական բանակը, դիմադրության չհանդիպելով, հասնում է մինչև Տիզրոնի մատույցները, Մեսիխես (Բեթ-Մաշկենե) վայրը: Այստեղ, 244 թ. փետրվարի 11-ին տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում, հռոմեական զորքը խայտառակ սլարտություն է կրում, իսկ Գորդիանոս կայսրն սպանվում է: Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպպոս Արար մականվամբ հայտնի Մարկոս Նուլիոս Փիլիպպոսին (244—249), որն իր դավանանքով քրիստոնյա էր:

Նոր կայսրն շտապեց 244 թ. խաղաղության դաշն կնքել, վճարելով 500 հազար դինար ռազմատուգանք: Գրեթե միակ գրավոր աղբյուրը, որ ժամանակով մոտ է այս դեպքերին, վերոհիշյալ «Քաաբա-ի Զարդուշտ»-ի արձանագրությունն է⁷²:

⁶⁸ Նույն տեղում, XXIII, 5:

⁶⁹ *Jullus Capitolinus*, Gordiani tres, XXVI, 6; XXVII, 1. տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

⁷⁰ 2. Մանանդյան, նույն տեղում:

⁷¹ *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt, recensuit, notisque selectis instruxit V. Gardthausen*, V. 1—2, Leipzig, 1874—1875. տե՛ս նաև՝ *Аммиан Маркеллик, История*, перев. с латинского Ю. А. Кулаковского. вып. II, Киев, 1907, с. 172.

⁷² Արձանագրության տեքստը փորագրված է Շապուհ Ա-ի կողմից այս դեպքերից ավելի ուշ՝ մոտ 262 թ. (տե՛ս Н. В. Пугачевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956, էջ 167) երեք լեզվով՝ պարթևական (պահլավերեն), միջին պարսկերեն և հունարեն (տե՛ս E. Honigsmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 112—116): Իր տարած փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ Ա-ն ճակատամարտի վայր Մեսիխես քաղաքը վերանվանել է Մերոզ-Շապուհ, որ նշանակում է «Հաղթական Շապուհ» (այժմ՝ Սեյխան գյուղը), «Գիրք խղթոց», Քիֆիս, 1901, էջ 41, 42: Զպատք է շփոթել Մոսուլից հյուսիս գտնվող Պերոզ-Շապուհի հետ (այժմ՝ Փեշաբուր գյուղը):

Բանակի կողմից կայսր հռչակված Փիլիպպոս Արարն շտապում է Հռոմ, որպեսզի ծերակույտը հաստատեր իր գահակալությունը, ուստի նա համաձայնում է հաղթող կողմի թելադրած բոլոր պայմաններին: Ստեղծված իրադրությունն օգտագործում են պարսիկները: Հռոմ շտապող Փիլիպպոս Արար կայսրը լքում է հայոց թագավոր Տրդատ Բ-ին, որը հույսեր էր կապում հռոմեական ռազմական օգնության հետ: Ավելին, ինչպես նշում են Զոնարասը և Եվագրիոսը, կայսրը ոչ միայն ռազմատուգանք է վճարում, այլև Շապուհ Ա-ի հետ կնքում է խաղաղության պայմանագիր, զիջելով պարսիկներին Հայաստանի մեծ մասը⁷³: Զոսիմոսն այդ պայմանագիրը բնորոշում է իբրև «ամենամոթաբեր հաշտություն»⁷⁴:

Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրություններից (III դ. վերջ) երևում է, որ Տիգրանակերտ⁷⁵ և Նեկրան⁷⁶ քաղաքները գտնվել են հռոմեական Հայաստանում՝ բաժանման սահմանագծից ոչ հեռու: Մի այլ տեղեկություն է հաղորդում և Փավստոս Բուզանդը. Ոսխա գյուղը, որտեղ 297 թ. տեղի ունեցավ ճակատամարտը՝ հռոմեահայկական ուժերի և պարսիկների միջև, գտնվում էր Բասեան գավառում⁷⁷, որ պարսկական Հայաստանում էր և սահմանակից էր հռոմեական Հայաստանին: Ըստ այսմ, հռոմեացիների ձեռքում էր Մոփքը և նախկին Փոքր Հայքի հիմնական մասը կազմող Բարձր Հայքի նահանգը⁷⁸: Հայաստանի մնացած մասն ըստ պայմանագրի զիջվում էր Սասանյաններին: Ըստ Ագաթանգեղոսի, հռոմեական Հայաստանը դիտվում էր իբրև «դաստակերտ կայսերաց»⁷⁹: Այժմ, երբ հայտնի է, որ պարսկական Հայաստանը ըստ ՏճՀ-ի համարվում էր Սասանյանների գաստակերտ («դաստակերտ արքայից արքայի»), հասկանալի է դառնում նման տերմինի գործածումը հռոմեական Հայաստանի համար:

244 թ. պայմանագրի՝ Հայաստանի վերաբերյալ կետը մնացել էր թղթի վրա և Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվել էր նախկին վիճակում: «Հայաստանը, — գրում է Հ. Մանանդյանը, — չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից, ո՛չ Փիլիպպոս Արարացու և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Դեկոսի, ժամանակ (249—251): Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը⁸⁰: Երկրի անկախության պահպանության համար

⁷³ Zonaras, XII, 19; Evagrius, Historia ecclesiastica V.7. (տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83):

⁷⁴ Zosimos, III, 32, 4 (տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83): «Ամենամոթաբեր հաշտությունը կնքելու տարեթվին (244) են վերաբերում հռոմեական մի քանի արձանի գրամներ, որոնք ձախ կողմից կարդացվում են՝ Pax fundata cum Persis («Խաղաղութիւն հաստատել ընդ Պարսս»): Տե՛ս Ն. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեզ Հայաստանի և Հռոմի 190—են ն. Ք. մինչև 428 թ. հ. Ք., Կենետիկ, 1912, էջ 241, ծան. 2):

⁷⁵ Այժմ՝ Չարկին:

⁷⁶ Νεῦρον հանդիպում է Տիգրանակերտի արձանագրության տեքստում և համապատասխանում է այժմյան Խարարա-Նաչարանին: Այն պիտի լինի Արշամաշատ քաղաքի նախնական անունը:

⁷⁷ «Փաստոսի Բիզանդացույ Պատմութիւն Հայոց», Գ, իա, ՍՊբ, 1883, էջ 48:

⁷⁸ Այս մեկնությունը, թերևս բացահայտվում է Եվագրիոսի հիշատակությունը «Փոքր Հայքի» մասին, որին անդրադարձել է Մարկվարտը (J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, zweite Heft. 1905, էջ 218—220), Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Սասանյան Իրանի և հռոմեական կայսրության միջև (244—253), ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 74:

⁷⁹ Ագաթանգեղոս, 127, էջ 73:

⁸⁰ Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

հայ ժողովուրդը դեմքը ձեռքին մարտեր է մղել նոր նվաճողների դեմ, շքանկանալով ճանաչել իրեն պարտադրված քաղաքական իրադրությունը:

244—253 թթ. ստեղծված իրավիճակը բացատրվում է նրանով, որ Շապուհ Ա-ն, ստիպված լինելով մտածել իր պետության նաև արևելյան սահմանների ապահովության մասին, ինչպես 243 թ.⁸¹, այնպես էլ 245—248 թթ. արշավել է դեպի Քուշանշահ⁸², խաղաղության դաշինք կնքելով Փիլիպպոս Արաբի հետ, հռոմեական սահմանագծի պաշտպանությունը և Հայաստանը ժամանակավորապես թողել է իր որդուն՝ գահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրին, որին հորենացին շփոթում է Արտաշիր Ա-ի հետ և շարունակում կոչել Արտաշիր:

Շապուհ Ա-ն զբաղված էր Քուշանշահի թագավորության հնդկապարթևական մասի նվաճումով. դա հնարավորություն էր ընձեռում Հայոց թագավոր Վեստրով Մեծ»—Տրդատ Բ-ին վերջին ճիգերը գործադրելու նվաճողների լծից իր երկիրն ազատագրելու համար: Այս պայքարի արդյունքը պայմանավորված էր Քուշանշահի Արշակունիների պայքարի ելքով: Եթե նրանք հաղթեին Սասանյաններին, Հայաստանը ևս կարող էր հաջողություն ունենալ: Ահա այս պատմական իրադրությունն է, որ յուրահատուկ ձևով է արտացոլվել Ագաթանգեղոսի և հորենացու հաղորդումներում, ուր այդ պայքարի գլուխ կանգնած է Վեստրով Մեծ» թագավորը: Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ Վեստրովի» պատերազմները Սասանյանների դեմ տևել են 11 տարի (245—256)⁸³, որը և համապատասխանում է պատմական իրականությանը⁸⁴, Այսպիսով, 245—248 թթ. Շապուհ Ա-ն պատերազմել է Քուշանշահի հնդկապարթևական մասում և Հայոց Վեստրով Մեծ»—Տրդատ Բ թագավորը հանդես է գալիս իբրև քուշանաց Արշակունիների, եթե ոչ անմիջական, ապա հեռավոր դաշնակից՝ ռազմաքաղաքական շահերի զուգահեռման առումով: Միայն այդ տեսանկյունով հասկանալի է դառնում հորենացու այն վկայությունը, թե հոստովը Վիր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնությամբ Արտաշիրին⁸⁵ հաղթեց և հալածելով քեց մինչև Հնդկաց աշխարհ»⁸⁶: Այս տեղեկությունը ենթադրել է տալիս, որ Վեստրով»—Տրդատ Բ-ն ռազմական օգնություն է ցույց տվել իր տոհմակից և դաշնակից հնդկաքուշանների Արշակունի թագավորին, որը, սակայն, պարտվել է: Դրանից հետո, ըստ երևույթին, Շապուհ Ա-ն կոտորել է հնդկապարթևական Արշակունի Վարենյան Պահլավի տոհմը», որը չէր ենթարկվել Սասանյաններին⁸⁷: Փրկվում է միայն մանուկ Պերոզամատն,

81 Այս արշավանքի մասին տեղեկություն է պահպանվել Ձ դարի հեղինակ Մշիխա-Ջեխայի «Ադիաբենների եկեղեցու պատմության» մեջ: Շապուհը նվաճված երկրների թագավոր՝ շահ Կ նշանակում» իր որդիներից մեկին՝ Վառահրանին (ապագա արքայից արքա Վառահրան Բ), որը «Քաարս-ի Զարդուշտ» արձանագրությունում հիշատակվում է իբրև Գեյանի թագավոր՝ Գեյանշահ ախոթոսով (В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, с. 55, 58, 63):

82 В. Г. Луконин, Забоевания Сасанидов на Востоке, с. 28, прим. 15.

83 Ագաթանգեղոս, Ա-Բ:

84 Գուշամիզը ենթադրում է 228—238 թթ., Տաշյանը և Աստուրյանը՝ 238—248 թթ., Քրիստենսենը և Ուրիշները՝ 242—252 թթ. (գրականությունը տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 88): Հ. Մանանդյանը նույն տեղում այն կարծիքին է, որ այդ տարիներն ընկած են 228 և 252/3 թթ. միջև:

85 Այս հավաքական անվան՝ «Արտաշիրի» տակ պիտի ենթադրել կամ Շապուհ Ա-ին կամ նրա որդի Որմիզդ-Արտաշիրին:

86 Խոբենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 208):

87 Խոբենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

«նախնի մեծ ազգին Կամսարականաց»⁸⁸, որին փախցնում են Քուշանաց աշխարհ, իսկ այնուհետև՝ Հայաստան: Նրանից սկիզբ է առնում Կամսարականների նախարարական տունը⁸⁹:

Սասանյանների նշված արշավանքի արդյունքը եղել է այն, որ Քուշանշահրի հարավային մասը, մինչև Հնդկաստանի Փեշավար քաղաքը, նվաճել է Շապուհ Ա-ն և այդ երկրամասը միացնելով Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգներին, կազմել նոր կախյալ թագավորություն՝ «Սակաստանի, Տուրեստանի և Հնդկաց մինչև ծովափ»: Այդ միացյալ երկրների թագավոր է նշանակվել Շապուհ Ա-ի որդի Ներսեսը (248—276)⁹⁰,

Այսպիսով, Սասանյաններն այս արշավանքով ապահովում են իրենց աշխարհակալության արևելյան ծայրամասի անվտանգությունը և ռազմական ամբողջ ուժերը կենտրոնացնում արևմուտքում՝ կայսրությանը սահմանակից Միջագետքում և Հայաստանում: Ստեղծված պայմաններում Հայոց թագավորի վիճակը դառնում է անելանելի:

Ինչպես հաղորդում է հորենացին, «Սասանյան Արտաշիրի (իմա՝ Շապուհ Ա-ի) դեմ կռվելու համար Հայոց թագավոր հոսրովը (իմա՝ Տրդատ Բ-ն) զշտպով ծանուցանում է հոռմեացիների Փիլիպպոս կայսրին, նրանից օգնություն խնդրելով»⁹¹, Փիլիպպոս կայսրը մահացել է 249 թ., ուրեմն հոռմեացիներից Հայոց թագավորն այդ օգնությունը կարող էր խնդրել 245—249 թթ. միջև: Հիւրավի, խաղաղությունը Հռոմի և Սասանյան Իրանի միջև տեղի է ընդամենը 4—5 տարի և Փիլիպպոս կայսեր մահվան նախօրյակին Հայոց թագավորը, ըստ հորենացու⁹², կախսեր հրամանով ռազմական օգնություն է ստացել հոռմեացիների դաշնակիցներից, որով և խախտվել է 244 թ. խաղաղության պայմանագիրը⁹³: Այդ ընթացքում Տրդատ Բ-ն օգնության համար դիմել է նաև քուշանների թագավորին, որ այն ժամանակ պիտի լիներ Վեհսաճանը (Վասուդևա Ա)⁹⁴, Քուշանշահրը ենթարկվել էր Սասանյանների ներխուժման, սակայն չէր նվաճվել, այլ միայն ղրկվել էր իր հարավային երկրամասերից⁹⁵, Այս անցքերի մասին հորենացին գրում է, որ հոսրովի (իմա՝ Տրդատ Բ-ի) մոտ են հասնում այն պատգամավորներից մի քանիսը, «որոնք զնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազ-

88 Խորենացի, Բ, հգ.

89 Ս. Կադյան, Կամսարականները «տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926:

90 Նա հետագայում մինչև շահնշահ դառնալը, հռչակվում է «Արմենիայի մեծ թագավոր» (276—293թթ.), В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке, էջ 34—37:

91 Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 203): Այս հաղորդումը վերը նշվեց նաև Ալեքսանդր Սևերոսի և Արտաշիր Ա-ի առնչությամբ:

92 Նույն տեղում, հբ, էջ 208—209:

93 Զոնարասի հաղորդման տվյալները՝ «Երբ նա (Փիլիպպոսը) տեսավ, որ հոռմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց» (XII, 19), նույնպես լույս են սփռում այս անցքերի վրա:

94 Ինչպես ենթադրում է Գիլբերտը (R. M. Girshman. Le probleme de la chronologie des Couthans, „Cahier d'histoire mondiale“, III, Neuchatel, 1917, № 2, էջ 300 և հտ.: Տե՛ս նաև՝ История таджи.ского народа, т. I, М., 1961, с. 367, В. Г. Луконин Завоевания Сасанидов на Востоке, с. 28):

95 Այնուամենայնիվ ժամանակի ընթացքում Շապուհ Ա-ին հաջողվում է Քուշանշահրը միացնել Նրանշահրին, և այդպիսով այդ երկիրը դառնում է Սասանյան տան գահաժառանգների սեփականությունը (P. Fraï, Наследие Ирана, с. 278—279):

գական Վեհսաճանն իր Կարենյան Պահլավ ցեղով Արտաշիրին (իմա՝ Շապուհ Ա-ին) չհնազանդվեց, այլ ըտ կոչին անսալով, գալիս է քեզ մոտ»⁹⁶։

Խաղաղության պայմանագրի խախտումը Շապուհ Ա-ին առիթ էր տվել նորից վերսկսելու պատերազմական գործողությունները հռոմեական սահմանագծում և Հայաստանում։ Պարսկական զորքերի հրամանատար նշանակվեց թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրը, որը փութաց ներխուժել հռոմեական Մեսոպոտամիա և Սիրիա (Ասորիք) պրովինցիաները։

Եվրոպայում կայսրությունը պատերազմում էր գոթերի, դակերի, այամանների և ֆրանկների դեմ ու փաստորեն հնարավորություն չունեի դիմագրավել արևելյան պրովինցիաները ներխուժող պարսիկներին։ Դեկոս (249—251) կայսրն ընկավ կովի դաշտում՝ գոթերի դեմ պատերազմելիս և ստեղծված պայմաններում հռոմեական Արևելքը թողնված էր բախտի քմահաճույքին, այն պեսք է իր սեփական ուժերով պաշտպաններ կայսրության սահմանները։ Վտանգն ավելի էր մեծանում նրանով, որ Եվքսինյան Պոնտոսի (Սև ծովի) ժովահենները կողոպտում, ավերում էին ծովափնյա երկրները և նույնիսկ անարգել թափանցում Փոքր Ասիայի և Կողքիսի խորքերը։

253 թ. պարսկական զորքերը ներխուժեցին հռոմեական պրովինցիա Սիրիան։ Այնուհետև Բարբալիսոս քաղաքի⁹⁷ մոտ հռոմեական 60 հազարանոց զորքը ծանր պարտության մատնվեց։ Այս արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը գրավում են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքները, որոնց թվում նաև շքեղ ու պեղծ Անտիոքը⁹⁸։ Պարսկական զորամասերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի Սատաղ քաղաքը և նրան սահմանակից Մեծ Հայքի Դումանա քաղաքը։

Եվրոպայում և Առաջավոր Ասիայում Հռոմեական կայսրության համար ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանը չէր կարող երկար դիմադրել։ 253 թ. Սասանյանները գրավում են Հայաստանը⁹⁹։ Զոնարասը գրում է. «Գալլոսի (251—253) ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը, այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»¹⁰⁰։

Այս սեղծություններից կարելի է կռահել, որ հայկական արքունիքը երկփեղկվել էր։ Ինչպես երևում է, Տրդատ Բ-ի հռոմեասեր կողմնորոշման հետեվանք էր Հայաստանի համար ստեղծված ծանր վիճակը։ Արքունիքի մի մասը՝ Արշակունի ավագ սեպուհները և մի շարք ազդեցիկ նախարարներ անցնում են Սասանյանների կողմը և կարողանում ժամանակավորապես պահպանել Արշակունիների տան գահը Հայաստանում, իսկ մի մասն էլ լքում է հայրենիքը և նահանջող հռոմեական զորամասերի հետ հեռանում։ Դրանք էին՝ Հայոց

⁹⁶ Խորենացի, Բ, հր (աշխ. թարգմ., էջ 207)։

⁹⁷ Բարբալիսոս քաղաքի քաղաքագետական տերիտորիան, իբրև «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի, հիշատակում է Ալեխարհացոյցը՝ «Բալբանիտիս» (պիտի լինի «Բարբալիտիս») աղճատված ձևով (տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Ալեխարհացոյցի», էջ 44)։

⁹⁸ E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 143։

⁹⁹ Տե՛ս Է. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 84։ Հոնիգմանը և Մարիքը, ինչպես նաև Վ. Լուկոնինը գտնում են, որ այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել 244—253 թթ. միջև (E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 131—151, В. Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана, с. 37)։

¹⁰⁰ Zonaras, XII, 21 (տե՛ս Է. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 34—35)։

Թագավոր «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն և նրա նորածին որդի Տրդատը՝ իրենց կողմնակիցներով: Խորենացին գրում է, որ Տիրանը (իմա՝ Տրդատ Բ-ն) գնաց «Եկեղյաց կողմերը և արքունիքը հաստատեց Չրմես ավանում»¹⁰¹: Չրմես ավանն այն հինավուրց կենտրոնն էր, որ հայտնի էր դեռևս Ուրարտուի ժամանակներից¹⁰²: Ահա այս Չրմեսում Տրդատ Բ-ն թագավորեց մոտ երեք տարի: Իսկ պարսիկներին անցած Հայաստանի մեծագույն մասում՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, «Արմենիայի մեծ թագավոր» դարձավ Տրդատ Բ-ի աղբականներից Արտավազդ Ե-ն (253—261), որին ճանաչեց Շապուհ Ա-ն: Այսպիսին էին Սասանյան Իրանի երկրորդ արշավանքի հետևանքները¹⁰³:

Հայաստանի պարսկական մասը միառժամանակ մտավ Երանշահրի կոնֆեդերացիայի մեջ և որոշ շահով անցավ քաղաքական կացության այն փուլերը, որոնք բնորոշ էին Սասանյան Իրանին ենթակա կախյալ թագավորություններին:

¹⁰¹ Խորենացի, Բ, 4բ (աշխ. թարգմ., էջ 196—197):

¹⁰² Այս վայրը տեղագրված է Երզնկայի դաշտում, այժմյան Զիմին գյուղի տեղում, որտեղ գտնվում է հուշակավոր հնավայր Ալթին-Քեփե բլուրը: Այնտեղ կատարած պեղումները հայտնաբերել են ուրարտական ժամանակաշրջանի բաղմաթիվ հուշարձաններ: Չրմեսը կամ Մումիան (Ճմին) մինչև մ. թ. ա. 66 թ. Փոքր Հայքի թագավորության մայրաքաղաքն էր, իսկ կրոնական կենտրոնն էր Երեզ ավանը (այժմ՝ Երզնկան)՝ Անահիտ դիցուհու հուշակավոր տաճարով: Պոմպեոսի հետ Տիգրան Ա-ի կնքած գաշնագրի համաձայն նախկին Փոքր Հայքի թագավորության մեջ մտնող Բարձր Հայք նահանգը ճանաչվել էր Մեծ Հայքի թագավորության կազմում և այնուհետև Չրմեսը դարձել «արքունական երկիր» հանդիսացող Բարձր Հայքի նահանգի կենտրոնը:

¹⁰³ ՏԵՍ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ Ե-ի ժամանակ 252(3—261), էջ 13—21: